

Gospel at Colonus: δωσ' μου έναν τόπο να ξεκουραστώ

Η παράσταση του Lee Breuer *The Gospel at Colonus* αποτέλεσε έργο-σταθμό για τις σύγχρονες παραστάσεις αρχαίου δράματος. Παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο Μπρούκλιν το 1983. Από τότε ακολούθησαν αρκετές παραστάσεις, με διαφορετικούς εν μέρει συντελεστές, μεταξύ άλλων στο Φεστιβάλ Αθηνών το 2008 και τελευταία στο Φεστιβάλ του Εδιμβούργου το 2010. Η αρχική παράσταση υπήρξε το αποτέλεσμα πειραματισμού του Lee Breuer και της θεατρικής του ομάδας στις αρχές της δεκαετίας του '80.

Ο Earl F. Miller ως Ιεροκήρυκας. Φωτογράφος: Kfir Bolotin.

Ο τίτλος της παράστασης δηλώνει τους δύο βασικούς άξονες της σκηνοθετικής ερμηνείας του Breuer, *Gospel* και *Κολωνός*.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ο σκηνοθέτης έγραψε εκ νέου το κείμενο της παράστασης. Εμπνεύστηκε από τον *Οιδίποδα επί Κολωνών* του Σοφοκλή και ενσωμάτωσε αποσπάσματα από τον *Οιδίποδα Τύραννο* και την *Αντιγόνη*. Γι' αυτό και το έργο χαρακτηρίζεται διασκευή. Τα πρόσωπα και η πλοκή παραμένουν τα ίδια. Προστίθενται ο ιεροκήρυκας, ο οποίος ενδιάμεσα υποδύεται και τον Οιδίποδα. Το ρόλο του Οιδίποδα έχει ένας τυφλός τραγουδιστής. Η Αντιγόνη έχει και το ρόλο του Ευαγγελιστή, μουσικές ομάδες συνοδεύουν το τραγούδι του Οιδίποδα και ο Χορός απαρτίζεται από αφροαμερικανούς πιστούς. Επιπλέον υπάρχει ένας Χορηγός και Φίλος (Choragos) ή Κορυφαίος ενός κουιντέτου, και ένας Balladeer, που αφηγείται την ιστορία του Πολυνείκη. Η διανομή των ρόλων είναι μεγαλύτερη. Ο ιεροκήρυκας στην αρχή του έργου ενημερώνει το εκκλησίασμα: "I take as my text this evening the Book of Oedipus", ορίζοντας με αυτό τον τρόπο ότι δεν πρόκειται για το πρωτότυπο αρχαίο κείμενο αλλά για απόσπασμα από ιερό βιβλίο, και μάλιστα από την *Έξοδο*, για κάποιον που, ενώ αδικήθηκε, τιμωρήθηκε ως αμαρτωλός.

Στο αρχαίο κείμενο ο Οιδίποδας του Σοφοκλή αναζητά ένα χώρο να εναποθέσει τα βάσανα και τα λάθη του και να ξεκουραστεί. Τον 5ο αι π.χ. ο Σοφοκλής τον φέρνει στον ιερό χώρο του Κολωνού, στην Αθήνα. Το 1983 ο Breuer τον οδηγεί να ζητήσει άσυλο σε μια πεντηκοστιανή εκκλησία στις ΗΠΑ. Το σκηνικό δίνει στο κοινό της παράστασης την αίσθηση της συμμετοχής στα δρώμενα. «Υπάρχει ένας άμβωνας με καθίσματα για τη χορωδία, ένα γιγάντιο φόντο δίνει την εντύπωση του ορίζοντα με τη σκηνή της Ημέρας της Κρίσεως, στο οποίο οι πλανήτες, τα φυτά, τα έντομα, τα ζώα και οι άνθρωποι ορθώνονται προς το μέρος μας από ένα πανόραμα με τόσο βάθος, ώστε να αναπαριστά την καμπυλότητα της γης, το ιερό άλσος της Εδέμ και εν μέρει του Κολωνού» σύμφωνα με τις σκηνογραφικές οδηγίες του Breuer όπως καταγράφονται στο λιμπρέτο (Breuer, L. 1989: 3-4, Gussow, M. 1983, McDonald, M. 2005: 205,). Όταν ο Οιδίποδας ρωτά πού βρίσκεται, ο τραγουδιστής απαντά με την ωδή «Όμορφε Κολωνέ».

Η μετατόπιση της δράσης δεν χαρακτηρίζεται απλά ως μια καινοτομία του σκηνοθέτη. Αποτελεί διαφοροποίηση κομβικής σημασίας για την ερμηνεία του έργου όπως θα αποδειχθεί παρακάτω. Η αλλαγή του χώρου σηματοδοτεί μια διαφορετική οπτική παρά την προφανή ομοιότητα, την ιερότητα, που εξακολουθεί να διασφαλίζει τη δυνατότητα ένωσης με το θείο. Όλα διαδραματίζονται σε ένα χώρο όπου την εξουσία έχει ο Θεός, όχι ο Οιδίποδας.

Ο δεύτερος ερμηνευτικός άξονας, συνυφασμένος κατά το εικόν και το αναγκαίο με το χώρο είναι η θρησκευτική μουσική, τα *gospels*, *τα καλά λόγια του Θεού* (the good news of God), αυτά της Καινής Διαθήκης. Είναι οι ψαλμοί που τραγουδούν οι αφροαμερικανοί στις θρησκευτικές τους τελετές στις εκκλησίες. Κατ' αναλογία, Χορός του δράματος γίνεται το ίδιο το εκκλησίασμα, που ταυτόχρονα παρακολουθεί τα πάθη του Οιδίποδα, αλλά έχει το δικαίωμα να καταθέσει την άποψή του, να αντιδράσει στα γεγονότα. Το έργο λοιπόν λειτουργεί ταυτόχρονα ως θρησκευτική τελετή και ως θεατρική παράσταση.

Με βάση την άποψη του σκηνοθέτη ότι «η τραγωδία μοιάζει με εκκλησιαστική λειτουργία, με πνευματική άποψη», ότι έχει «θρησκευτικό απόηχο» που έρχεται στο προσκήνιο κάθε φορά που ασχολούμαστε με αυτό (Breuer, L. 2006), *θα περάσουμε στο ερώτημα: γιατί μια πεντηκοστιανή εκκλησία;*

Σε αυτό το σημείο θα προχωρήσω σε μία σύντομη αναφορά στην ιστορία της Εκκλησίας της Πεντηκοστής, η οποία προέρχεται από το Κίνημα της Αγιότητας, Holiness Movement. Οι πιστοί της, κυρίως οι φτωχοί και καταπιεσμένοι, έχουν κυρίως μία επιδίωξη: τη σωτηρία, την κάθαρση μέσα από την εμβάπτιση στο Άγιο Πνεύμα (Πραξ. 2:4). Έτσι, πλήρεις του Αγίου Πνεύματος, απελευθερώνονται από τον υλικό κόσμο και μπορούν με σώμα και πνεύμα να ακολουθήσουν τη θέληση του Θεού (Cusic, D. 2002: 51-2, Orel, G. 2004).

Κατά τις λατρευτικές τελετές, οι Πεντηκοστιανοί επιδεικνύουν έντονο συναισθηματισμό, που αποδίδεται με δυνατές έντασης τραγούδι, φωνές, κάποιες φορές κραυγές, χορό, ποδοκροτήματα, ακόμα και κύλισμα στο δάπεδο. Κύριο ρόλο διαδραματίζει ο ιεροκήρυκας, ο οποίος ξεχωρίζει για την εμβληματική παρουσία του στην τελετή και το καθήκον του να οδηγήσει το εκκλησίασμα σε πνευματική ανύψωση (Breuer, L. 1989: xiii-xiv). Τα συστατικά της πίστης είναι το μυστήριο, η θεία έμπνευση και τα οράματα. Με δυο λόγια, ό,τι δεν μπορεί να ερμηνευτεί στον υλικό κόσμο. Γι' αυτό και η Εκκλησία της Πεντηκοστής βρίσκεται στον αντίποδα της λογοκρατίας. (Cusic, D. 2002: 52)

Η μουσική gospel που τραγουδούν οι πιστοί, είναι η συνέχεια των spirituals, των θρησκευτικών ασμάτων που τραγουδούσαν έντονα και από στήθους οι αφροαμερικανοί τότε που δούλευαν ως περιπλανώμενοι σκλάβοι στην ύπαιθρο και συγκεντρώνονταν σε αυτοσχέδιες σκηνές για να λατρεύουν το Θεό (ibid. 47). Τραγουδούσαν για την παρηγοριά που τους προσφέρει η χαρούμενη πίστη και για την αφοσίωσή τους στο Θεό. Έβρισκαν έτσι ασφαλή τρόπο να αρθρώσουν με λόγο και μουσική τα συναισθήματα και τις σκέψεις τους (ibid. 49).

Στα λατρευτικά αυτά τραγούδια κυριαρχούσαν τα μοτίβα και η επανάληψη, που διευκόλυναν την απομνημόνευση των στίχων αλλά και δήλωναν ταυτόχρονα την επιστροφή στο Θεό (McDonald, M. 2005: 204), και το σχήμα της ερώτησης και απάντησης (call and response) ανάμεσα στον ιεροκήρυκα και τους πιστούς (Cusic, D. 2002: 48). Αυτό που εντυπωσιάζει είναι ότι, παρά τις συνθήκες σκλαβιάς, οι πιστοί είχαν την ελευθερία να αυτοσχεδιάζουν, να αλλάζουν τους στίχους και τη μελωδία στο πλαίσιο των θρησκευτικών τους τελετών. Ο αυτοσχεδιασμός, η ελευθερία και η ποικιλία στην εκτέλεση των gospels, άρα και το στοιχείο του αναπάντεχου, αποτελούν πια βασικά συστατικά αυτών των τραγουδιών. Ο διάλογος και η δημοκρατία περνούσε στην πράξη μέσα από τη θρησκεία (ibid. 48). Αργότερα, μετά τον αμερικανικό εμφύλιο, οι ύμνοι αυτοί, καθώς βρέθηκαν σε αστικό περιβάλλον, είχαν μειωμένη ένταση και ψάλλονταν με πιο ήπιο τρόπο. Μόνο οι Πεντηκοστιανοί διατήρησαν τις ακρότητες της προηγούμενης περιόδου, και γι' αυτό το λόγο δεν ήταν αρεστοί στην πλειονότητα των άλλων Χριστιανών πιστών.

Η Bernardine Mitchell στο ρόλο της Αντιγόνης, η Jevetta Steele στο ρόλο της Ισμήνης και Jimmy Carter στο ρόλο του Οιδίποδα. Φωτογράφος: Kfir Bolotin.

Ο Jeff Bolding και η χορωδία gospel Inspirational Voices. Φωτογράφος: Kfir Bolotin.

Ο σκηνοθέτης λοιπόν προχωρά στις συγκεκριμένες επιλογές που αφορούν την πίστη, το θρησκευτικό χώρο, τη μουσική και την έντονη εκφορά της, καταλήγοντας σε ένα μουσικοθεατρικό έργο με σολιστικά και χορωδιακά τραγούδια gospel, που χαρακτηρίζονται από απλή και άμεση στιχουργία (Αλεξιάδης, Μ. 2010: 315), με εναλλαγές στους ρυθμούς, κάποιες φορές περίτεχνες μουσικές φράσεις (McDonald, Μ. 2005: 207, Horan, Τ. 2010) και με σταθερή κυκλική μορφή. Όπως έχει δηλώσει σε συνέντευξή του, «η κάθαρση, περνώντας μέσα από τον έλεο και το φόβο, μπορεί να καταλήξει στη χαρά». (Hurwitt, R. 1997). Η κάθαρση ως βασικό συστατικό της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας και η κάθαρση μέσα από τη χαρούμενη πίστη στην Εκκλησία της Πεντηκοστής γίνεται ο συνδετικός κρίκος του αρχαίου κειμένου και της σκηνοθετικής πρότασης του Breuer (Brocklehurst, S. 2010, Millar, A. 2010). Η κάθαρση μέσα από το έντονο συναίσθημα είναι αυτό που επιδιώκει να προκαλέσει ο σκηνοθέτης στο κοινό (Smith, W. 1988, Rich, F. 1988, Spencer, Ch. 2010, Davidson, V. 2010, Millar, A. 2010).

Τα gospels, τα καλά νέα ότι υπάρχει ελεήμων Θεός (Horan, Τ. 2010), οδηγούν τον Οιδίποδα και το βασανισμένο και για χρόνια περιπλανώμενο εκκλησίασμα στην κάθαρση μέσα από τη λατρεία, την έκσταση, τη χαρά της λύτρωσης από τα δεινά του φθαρτού κόσμου, πέρα από τις αδικίες θεών και ανθρώπων (Massie, A. 2010). Αρωγός στην ψυχική ανάταση η παγκόσμια γλώσσα της μουσικής, το ρυθμικό χειροκρότημα και το τραγούδι (Smith, W. 1988, Millar, A. 2010). Η παράσταση μετατρέπεται σε θρησκευτική τελετή που οδηγεί σε ουσιαστική ενδοσκόπηση. Μέσα από αυτή τη μέθεξη ο Χορός-κοινό στην εκκλησία και το πραγματικό κοινό της παράστασης συναντώνται στο χώρο του συναισθήματος, όχι της λογικής. Τα όρια ανάμεσα στα δύο έργα που αναπαρίστανται, αυτό του Οιδίποδα μπροστά στο εκκλησίασμα και αυτό του Breuer μπροστά στο κοινό, γίνονται θολά, και η μέθεξη γενικεύεται. Η κάθαρση αφορά τα πρόσωπα του έργου και το κοινό της παράστασης. Το θρησκευτικό αίσθημα, μετά από μια ζωή γεμάτη αδικίες, ενώνει τους ανθρώπους μπροστά στην εμπειρία του επικείμενου θανάτου (Beecham, M. 2010, McMillan, J. 2010).

Εφόσον η επιλογή του χώρου και της μουσικής επιφέρει τόσες αλλαγές, θα αναρωτιόταν κανείς *γιατί ο σκηνοθέτης επιλέγει τον Οιδίποδα επί Κολωνών* και όχι ένα σύγχρονο έργο ή ένα έργο γραμμένο ειδικά για τους σκοπούς της παράστασης.

Ο Breuer, όπως και σύγχρονοί του σκηνοθέτες σε όλο τον κόσμο, κατά τη δεκαετία του '80 πειραματίζονται σε νέες προσεγγίσεις και ερμηνείες του αρχαίου δράματος. Προσπαθούν μέσα από τα αρχαία κείμενα να μιλήσουν για ζητήματα που απασχολούν τις σύγχρονες κοινωνίες. Στο συγκεκριμένο εγχείρημα, θέλει να αφηγηθεί μια ιστορία μέσα από τον *Οιδίποδα επί Κολωνών* και μέσα από τη θρησκεία, τη Βίβλο, κείμενο επίσης αφηγηματικό (Smith, W. 1988). Ήταν και θα παραμένει πρόκληση αντισυμβατικές προσπάθειες σαν αυτή του Lee Breuer να 'μεταφερθεί' ένα αρχαίο πολιτισμικό προϊόν σε έναν πιο σύγχρονο πολιτισμό, με άλλους κώδικες και αξίες. Είναι ένα έργο «μεταφρασμένο στην αμερικανική 'γλώσσα' για αμερικανούς θεατές» (ibid.). Τα gospels και η Εκκλησία της Πεντηκοστής αποτελούν «μεταφορά, πηγή έμπνευσης, τη ζωντανή παρακαταθήκη συναισθήματος και πνευματικότητας, που είχαν καταλήξει ακαδημαϊκό προϊόν και μουσειακό υλικό στο θέατρό μας» (ibid.). Η πρόσληψη του αρχαίου δράματος από άλλους πολιτισμούς έχει προκαλέσει κατά καιρούς ποικίλες συζητήσεις και έχει δώσει το έναυσμα να ανοίξουν νέα ερευνητικά πεδία γύρω από τη μελέτη, θεωρητική και παραστασιακή, του αρχαίου δράματος.

Η Jevetta Steele και οι Inspirational Voices. Φωτογράφος: Kfir Bolotin.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, κατ' αρχήν, το έργο του Σοφοκλή προσφέρει το πλαίσιο, νοηματικό και θεατρικό, μέσα στο οποίο μπορεί να κινηθεί πιο ευέλικτα η οπτική του σκηνοθέτη και ως τέτοιο χρησιμοποιείται (Millar, A. 2010).

Στο έργο του Σοφοκλή ο περιπλανώμενος Οιδίποδας, δέσμιος της μοίρας του, χωρίς διάθεση να δηλώσει μεταμέλεια για σφάλματα που δε διέπραξε με τη θέλησή του και εν γνώσει του, αναζητά δικαίωση σε μια πόλη «που ασκεί το δίκαιο και πράττει με νόμους» (*Oed. Col.* 913-4). Οι θεοί του φέρθηκαν απάνθρωπα. Ο Lee Breuer με την πρότασή του τονίζει *και* το πολιτικό μήνυμα του πρωτότυπου έργου. Στους αφροαμερικανούς σκλάβους το αμερικανικό κράτος υποσχέθηκε ίσα δικαιώματα. Οι νόμοι δεν τηρήθηκαν, η ελευθερία τους έμεινε νεκρό γράμμα. Οι άνθρωποι τους φέρθηκαν σκληρά. Ο αρχαίος Οιδίποδας ζήτησε καταφύγιο στους ανθρώπους, ο νέος μαύρος Οιδίποδας στο Θεό.

Η δημοκρατία, ένα πρόσωπο με κύρος και αξιοπιστία, δηλαδή ο Θησέας και ο ιεροκήρυκας αντίστοιχα, και ο ιερός χώρος αποτελούν αναγκαία και ικανή συνθήκη ισονομίας, ισοτιμίας και απόδοσης δικαιοσύνης. Στο αρχαίο κείμενο κυριαρχεί η δημοκρατία, στο νεότερο ο ιερός χώρος, που όμως

διασφαλίζει τη συλλογικότητα, την από κοινού συνεισφορά, την ελεύθερη έκφραση του λόγου. 'Ασυλο για τους απανταχού αδικημένους ανά τις χιλιετίες είναι η δημοκρατία, είτε ως πολίτευμα είτε ως συλλογική έκφραση μέσα από τη θρησκεία. Οι δύο πολιτισμοί με αξίες φαινομενικά ασύμβατες μεταξύ τους συναντιούνται στη δημοκρατική και ελεύθερη σκέψη και πρακτική. Η λύτρωση βέβαια έρχεται τελικά μέσα από το θάνατο, κοινό παρονομαστή όλων.

Για τη συγκεκριμένη παράσταση έχουν διατυπωθεί επιφυλάξεις, ακόμα και ενστάσεις, για τον τρόπο «που συνδυάζονται τα στοιχεία της αρχαίας ελληνικής, άρα προ-χριστιανικής, ποίησης με σκηνικές ή τελεστικές πρακτικές π.χ. της Εκκλησίας της Πεντηκοστής, όταν μάλιστα το όνομα του Χριστού δεν αναφέρεται καθόλου στο έργο» (Αλεξιάδης, Μ. 2010: 316. Επίσης βλ. Rich, F. 1988, Spencer, Ch. 2010, Davidson, V. 2010). Επίσης έχει επισημανθεί και το γεγονός ότι τα gospels βρίσκονται στον αντίποδα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας εφόσον απαλύνουν τα ανθρώπινα δράματα υποσχόμενα τη μετά θάνατον ευτυχία (McDonald, M. 2005: 206). Βασικός ερμηνευτικός δείκτης της σκηνοθεσίας αποτελεί το ίδιο το ζήτημα που κατ' εξοχήν απασχολεί τον σκηνοθέτη και τον ωθεί στις συγκεκριμένες επιλογές. Όταν το ζητούμενο είναι η μέθεξη, η κάθαρση μέσα από τη χαρούμενη πίστη, η ελευθερία της ψυχής, της σκέψης και του λόγου, ο ενθουσιασμός του κοινού (Breuer, L. 1989: ix), τότε τέτοιες ιστορικές οπτικές ερμηνείες εστιάζουν παράπλευρα και η ανάλυση ενδεχομένως αποπροσανατολίζεται.

Ο Lee Breuer δηλώνει υπέρμαχος της σύνθεσης, των νέων συνδυασμών (Breuer, L. 2006). Οι προτάσεις του είναι προϊόν έρευνας και μελέτης και όχι επιπόλαιης επιλογής. Ως σκηνοθέτης, δηλώνει σθεναρά την παρουσία του μέσα από την προσωπική του ερμηνεία κλασικών έργων. Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται από την παράσταση που εξετάζουμε. Η παράσταση *The Gospel at Colonus* δεν υφίσταται μόνο ως αυτόνομο πολιτιστικό γεγονός, προορισμένο απλώς να παρουσιαστεί σε διεθνή φεστιβάλ. Η καινοτομία του σκηνοθέτη το καθιστά και καίριο πολιτικό σχόλιο στη σύγχρονη του πραγματικότητα.

Νατάσα Μερκούρη
merkouri@otenet.gr

Η εισήγηση παρουσιάστηκε στις εργασίες της 3^{ης} Εβδομάδας Αρχαίου Δράματος με τίτλο «Συναρπαστικές διαδρομές του σύγχρονου Σχολείου στους μυστικούς δρόμους του Διονύσου», που διοργάνωσε η Νέα Γενιά Ζηρίδη και η ΔΔΕ Ανατολικής Αττικής, σε συνεργασία με το Κέντρο Έρευνας και Πρακτικών Εφαρμογών του Αρχαίου Δράματος «Δεσμοί», στην Αθήνα, 11-13 Μαρτίου 2011. Θερμές ευχαριστίες στους Μηνά Αλεξιάδη, αναπληρωτή καθηγητή του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών, ΕΚΠΑ, και Δρ. Μουσικών Σπουδών Μαργαρίτα Αλεξομανωλάκη για τη βοήθειά τους σε ζητήματα βιβλιογραφίας, καθώς και τον Μάκη Παπασπύρου, μουσικό, για τις σαφείς επεξηγήσεις του σε θέματα μουσικής ορολογίας.

Οι φωτογραφίες προέρχονται από την παράσταση που δόθηκε τον Αύγουστο του 2010 στο Edinburgh Playhouse, στο πλαίσιο του Φεστιβάλ του Εδιμβούργου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες στον Lee Breuer και την Sharon Levy από την εταιρία παραγωγής Dovetail για την εξουσιοδότηση να χρησιμοποιήσω το συγκεκριμένο ψηφιακό υλικό στην παρούσα δημοσίευση.

Φωτογράφος: Kfir Bolotin

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

▣ Αλεξιάδης, Μ. (2010), «Οπερατικός νεοκλασικισμός και όπερες του 20ού αιώνα βασισμένες στην αρχαία ελληνική τραγωδία» στο *Ο μαγικός αυλός του Ορφέα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σελ. 275-320.

▣ Beecham, M. (2010), "The Gospel at Colonus", *Insight News*, 5 Αυγούστου. <http://insightnews.com/aesthetics/6347-the-gospel-at-colonus-> [16/03/2010]

▣ Boyer, H. Cl. (1992), "Gospel Blues: Origin and History", στο Wright, J. (ed), *New Perspectives on Music. Essays in honor of Eileen Southern*, Harmonie Park Press, Michigan, σελ. 119-145.

▣ Breuer, L. (1989), *The Gospel at Colonus*, Theatre Communications Group, NY

▣ Breuer, L. (2006), «Δεν μπορώ να ζήσω χωρίς τη φαντασία», συνέντευξη στον Θανάση Λάλα, *Το Βήμα*, 14 Μαΐου.

▣ www.tovima.gr/default.asp?pid=2&artid=173254&ct=34&dt=14/05/2006 [16/03/2010]

- ▣ Brocklehurst, S. (2010), "Gospel revival for Oedipus myth", *BBC Scotland news website*, 10 Αυγούστου <http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-edinburgh-east-fife-11012316> [16/03/2010]
- ▣ Cusic, D. (2002), "The development of gospel music" στο Moore, Al. (ed), *The Cambridge Companion to Blues and Gospel Music*, CUP, Cambridge, σελ. 44-60.
- ▣ Davidson, V. (2010), "Greek tragedy set in an African-American Pentecostal church", *Edinburgh Festival Guide*, 23 Αυγούστου. <http://edinburghfestival.list.co.uk/article/28786-the-gospel-at-colonus/> [16/03/2010]
- ▣ Gussow, M. (1983), "Stage:'Colonus' mixes songs with Sophocles", *NY Times*, 12 Νοεμβρίου <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9E02EED91539F931A25752C1A965948260> [16/03/2010]
- ▣ Hardwick, L. (2000), *Translating Words, Translating Cultures*, Duckworth, London.
- ▣ Horan, T. (2010), "Edinburgh Festival 2010: Gospel at Colonus, Edinburgh Playhouse", *The Telegraph*, 18 Αυγούστου. <http://www.telegraph.co.uk/culture/theatre/edinburgh-festival/7944726/Edinburgh-Festival-2010-Gospel-at-Colonus-Edinburgh-Playhouse.html> [16/03/2010]
- ▣ Hurwitt, R. (1997), "Gospel at Colonus' a joyful tragedy. Sophocles play on the death of Oedipus is still a wonderful musical", *San Francisco Chronicle*, 26 Φεβρουαρίου. <http://www.sfgate.com/cgi-bin/article.cgi?f=/e/a/1997/02/26/STYLE2044.dtl> [16/03/2010]
- ▣ Massie, A. (2010), "The Gospel at Colonus", *Spectator*, 24 Αυγούστου.
- ▣ <http://www.spectator.co.uk/alexmassie/6225845/the-gospel-at-colonus.thtml> [16/03/2010]
- ▣ Mc Donald, M. (2005), «Γκόσπελ στον Κολωνό: Μαύρα μαργαριτάρια και ελληνικά διαμάντια» στο *Η ελληνική μυθολογία στην κλασική όπερα*, μτφρ. Γ. Ποταμιάνου, Περίπλους, Αθήνα, σελ. 198-221.
- ▣ McMillan, J. (2010), "The Gospel at Colonus", *Edinburgh Festivals*, 23 Αυγούστου. <http://www.edinburgh-festivals.com/viewreview.aspx?id=2063> [16/03/2010]
- ▣ Millar, A. (2010), "The Gospel at Colonus reveals authentic traditions at its heart", *Edinburgh Festival Guide*, 11 Αυγούστου.
- ▣ <http://edinburghfestival.list.co.uk/article/28126-the-gospel-at-colonus-reveals-authentic-traditions-at-its-heart/> [16/03/2010]
- ▣ Orel, G. (2004), "The Gospel at Colonus", *Theatre Scene Net*, 9 Νοεμβρίου <http://www.theaterscene.net/ts/articles.nsf/all/CF2F34CEF4A45A9F85256F4800749FD5?OpenDocument> [16/03/2010]
- ▣ Rich, F. (1988), "A Musical of Sophocles and Pentecostalism", *The New York Times*, 25 Μαρτίου. <http://www.nytimes.com/1988/03/25/theater/review-theater-a-musical-of-sophocles-and-pentecostalism.html?scp=2&sq=Frank%20Rich%2025%20March%201988&st=cse> [16/03/2010]
- ▣ Smith, W. (1988), "Sophocles With a Chorus Of Gospel", *The New York Times*, 20 Μαρτίου. <http://www.nytimes.com/1988/03/20/theater/theater-sophocles-with-a-chorus-of-gospel.html?scp=1&sq=wendy%20smith%2020%20March%201988&st=cse> [16/03/2010]
- ▣ Southern, E. (1983²), *The music of Black Americans, A History*, W.W. Norton, New York.
- ▣ Spencer, Ch. (2010), "Gospel at Colonus, Edinburgh Playhouse, review", *The Telegraph*, 23 Αυγούστου.
- ▣ <http://www.telegraph.co.uk/culture/theatre/edinburgh-festival-reviews/7959799/Gospel-at-Colonus-Edinburgh-Playhouse-review.html> [16/03/2010]